

УДК 94:343.819.5(497.5)"1941/1945"(049.2)
341.485(497.5)"1941/1945"(094.2)

DOI <https://doi.org/10.31212/tokovi.2020.2.bur.287-300>

Научна критика и полемика

Примљена: 8. 8. 2019.

Прихваћена: 11. 5. 2020.

Гавро БУРАЗОР
gavroburazor@gmail.com

Друга монографија о логору Јасеновац

АПСТРАКТ: Рад представља критички осврт на закључке и ставове изнете у књизи *Јасеновац* историчара Ива Голдштајна. У раду се преиспитују и допуњују неке чињенице изнете у књизи, те указује на одређене мањкавости у приступу обради теме концентрационог логора Јасеновац.

Кључне речи: Концентрациони логор Јасеновац, Независна Држава Хрватска, логораши, усташе

Велику пажњу јавности привукао је излазак књиге *Јасеновац* (Нови Сад: Академска књига, 2019, 960) Ива Голдштајна (Ivo Goldstein), редовног професора Свеучилишта у Загребу, наставника одсека за историју Филозофског факултета. Голдштајн је познат као плодан писац, чија се сфера интересовања протеже од раног средњег века до тема савремене историографије.¹ Научна и шира јавност запазила је и издања која су настала у сарадњи са Славком Голдштајном (Slavko Goldstein): *Холокауст у Загребу* (Загреб: Нови Либер, 2001), *Јасеновац и Блеибург нису исто* (Загреб: Нови Либер, 2011), *Тито* (Загреб: Профил, 2015), *Јасеновац: трагика, митоманија, истина* (Запрешић: Фактура, 2016). Створен је утисак да је Иво Голдштајн одлучио да партикуларна истраживања и радове из ове области крунише син-

1 Запажени самостални радови: *Bizant na Jadranu od 6. do 9. stoljeća*, (Zagreb: Zavod za hrvatsku povijest, 1992); *Hrvatski rani srednji vijek*, (Zagreb: Novi Liber, 1995); *Hrvatska povijest*, (Zagreb: Novi Liber, 2003); *Hrvatska 1918–2008*, (Zagreb: Novi Liber, 2008); *Dvadeset godina samostalne Hrvatske*, (Zagreb: Novi Liber, 2010); *Zagreb 1941–1945*, (Zagreb: Novi Liber, 2011); *Kontraverze hrvatske povijesti 20. stoljeća*, (Zagreb: Profil knjiga, 2019).

тетичком студијом о једној од најконтроверзнијих тема југословенске и постјугословенске историографије.

У позиву на промоцију ове књиге, издавач „Академска књига“ (преузимајући уводни текст хрватског издавача „Фактуре“) истиче, чини се претенциозно, да је то *прва права научна монографија о Јасеновцу*. Посебно ако се зна да о овој теми постоји мноштво књига, чији се број мери у стотинама (до 2.000) према библиографским подацима Јована Мирковића.² Претпостављамо да је издавач хтео да каже да се ради о свеобухватној научној синтези о концентрационом логору Јасеновац, израђеној искључиво применом методологија историјске науке, вођеном принципима објективности и трагања за истином.

Треба рећи да о овој теми има квалитетних монографија и зборника,³ но недостаје оних који обрађују тему логора као засебну целину, са коришћењем научног апарата, дајући читаоцу јасну слику о том месту страдања, са свим његовим специфичностима, унутрашњим дешавањима и самим његовим значењем у времену у којем је постојао.

Овакво стање у историографији промењено је тек 2003. године изласаком монографије Наташе Матаушић *Јасеновац 1941–1945*.⁴ Био је то први рад који је уредно посложио елементарна сазнања о логору Јасеновац, а изашао је у време политичких промена у Хрватској насталих након смрти Фрање Туђмана и снажних иницијатива за обнову и поновно отварање Спомен-подручја Јасеновац. За разлику од свог садржаја, који је солидно приказао хронологију дешавања на том простору, књига је своју највећу ману носила у поднас-

2 Jovan Mirković, *Objavljeni izvori i literatura o jasenovačkim logorima*, (Laktaši: Grafomark, 2000).

3 Новији примери: Nataša Mataušić, *Koncentracioni logor Jasenovac: Fotomonografija*, (Jasenovac: JUSP Jasenovac, 2008); Maja Kučan, „*Jedinomoje i ostali!*“. *Pisma iz logora*, (Jasenovac: JUSP Jasenovac, 2010); Hajke Karge, *Sećanje u kamenu – okamenjeno sećanje*, (Beograd: XX vek, 2014); Maja Kučan, „*I zidovi imaju uši!*“ *Pisma zatočenika logora Jasenovac i Stara Gradiška*, (Jasenovac: JUSP Jasenovac, 2014); Dejan Motl, Đorđe Mihovilović, *Zaboravljeni*, (Donja Gradina: JUSP Donja Gradina, 2015); Đorđe Mihovilović, *Jasenovac 1945–1947. Fotomonografija*, (Jasenovac: JUSP Jasenovac, 2016); Đorđe Mihovilović, *Željezničari u koncentracijskom logoru Jasenovac, I*, (Jasenovac: JUSP Jasenovac, 2017); *Jasenovac: manipulacije, kontraverze i povijesni revizionizam*, ur. Adriana Benčić, Stipe Odak, Danijela Lučić, (Jasenovac: JUSP Jasenovac, 2018); Đorđe Mihovilović, *Željezničari u koncentracijskom logoru Jasenovac, II*, (Jasenovac: JUSP Jasenovac, 2018).

4 Nataša Mataušić, *Jasenovac 1941–1945.: logor smrti i radni logor*, (Zagreb: JUSP Jasenovac, 2003).

лову истакнутом на корицама: *Логор смрти и радни логор*. Истицање постојања двоструке функције логора Јасеновац изазивало је полемике у јавности, те служило као основа за негативну оцену књиге, чији садржај заправо није порицао да је главна функција логора била елиминација логораша. Иако мањег обима, ова монографија је успешно дала синтезу рада усташког логора Јасеновац, пружајући читаоцу јасније представе о самом изгледу логора, простору који је заузимао, унутрашњој организацији и постојању неуједначене динамике у пракси убијања логораша током непуне четири године његовог функционисања. Представљени су и основни подаци о оснивању и раду Спомен-подручја Јасеновац (1966–2002), а као додатак објављен је и текст Славка Голдштајна „Радна група Јасеновац 1945–1947“ као одговор на присутне ревизионистичке тврдње како је Јасеновац наставио са радом и након завршетка рата али сада као логор смрти за припаднике оружаних снага поражене НДХ.

Шеснаест година касније, пред читаоцима се појавила нова, целовита студија о прошлости логора, *Јасеновац* Ива Голдштајна. Њену композициону структуру твори десет великих поглавља, унутар којих мноштво мањих (укупно 64) треба да мапира најважније тачке логорске прошлости. На самом почетку, ради сналажења у простору, дате су три географске карте и две скице логора (Циглана и Стара Градишка) које одражавају изглед из 1942. године. У предговору, уз одређене напомене и ограде, аутор сам износи признање о вишедеценијском раду на овој теми; обим саме студије са завидним списком кориштених извора и литературе упућују на заиста дуго писано дело, те се стиче утисак да стојимо пред једном „тоталном“ историјом јасеновачког логора.

Током читања неколико поглавља, методологија Голдштајнове студије убрзо постаје препознатљива. Аутор, као познавалац тематике, вешто избегава коришћење мноштва необјективне, ненаучне или ревизионистичке литературе.⁵ Добро примећује да је

5 Новији примери: Josip Jurčević, *Nastanak jasenovačkog mita: problemi proučavanja žrtava Drugog svjetskog rata na području Hrvatske*, (Zagreb: Hrvatski studiji Sveučilišta, 2005); Vladimir Horvat, Igor Vukić, Stipo Pilić, Blanka Matković, *Jasenovački logori: Istraživanja*, (Zagreb: Društvo za istraživanje trostrukog logora Jasenovac, 2015); Igor Vukić, *Radni logor Jasenovac*, (Zagreb: Naklada Pavličić, 2018); Josip Pečarić, Stjepan Razum, *Razotkrivena jasenovačka laž*, (Zagreb: Društvo za istraživanje trostrukog logora Jasenovac, 2018); Србољуб Живановић, *Јасеновац: одабрани радови, чланци, интервјуи, говори и дискусије*, (Београд: Пешић и синови, 2012); Биљана Живковић, *Јасеновац Козара Јадовно*, (Београд: Институт за истраживање

историографија о јасеновачком логору прилично засићена различитом документаристичком грађом, где се у одабиру и штампању ових примарних извора већ одавно највише истакао (четири тома докумената) Антун Милетић.⁶ Такође, аутор добро увиђа да постоји готово двадесетак логорашких сведочанстава која се могу означити као веома важни извори, а које збирно нико до сад није анализирао. Ту спадају дакле они логораши који су сведочили или записивали своја сећања након завршетка или током трајања рата, који су провели извесно време у логору и могли би дати исцрпне и квалитетне податке о логорском животу, страхотама, логорској пракси и о самим усташама. Тако је Голдштајн свој истраживачки рад засновао на анализи мемоарске грађе која доноси наративе преживелих или оних који су сведочили њиховом страдању, а која ће се допуњавати прегледом архивске грађе, чији је примарни циљ попунити већином „танке“ биографије починилаца (усташа). Овако постављен темељ Голдштајновог рада о јасеновачком логорском систему требало је да нам каже нешто више о *жртвама* али и о *починиоцима*, категоријама које су дуго у југословенској култури сећања биле прилично групно представљане. Добро постављен темељ, нажалост, није резултирао фундаменталном студијом.

Голдштајн се дакле одлучио да у највећој мери анализира логорашка сведочанства, али на начин да непопуњене делове слагалице, те до сада нејасне унутарлогорске слике, склапа из двадесетак сведочења, методом: нека сведоци сами говоре, дакле готово без критичке обраде њихових сведочанстава. Тако је студија од 960 страница дала велику предност чувеном историчаревом питању *како*, уместо да је чешће тежила ка оном *зашто*. Приповедање и описивање догађаја заузимају примарно док анализа и компарација добијају секундарно место. Из ових разлога, објективно се уочава недосатак слојевитости и сложености у Голдштајновом раду.

Који је проблем оваквог приступа? Уместо да анализа укрштањем сведочења, даје слику јасеновачке стварности, приказ де-

српских страдања у 20. веку, 2016); Атанасије Јевтић, *Великомученички Јасеновац*, (Београд: [б. и.], 2016); Србољуб Живановић, *Хрватски геноцид против Срба, Јевреја и Рома*, (Београд: Пешић и синови, 2018).

6 Antun Miletić, *Koncentracioni logor Jasenovac: 1941–1945.: dokumenta*, II, (Beograd: Narodna knjiga, Jasenovac: JUSP Jasenovac, 1986); Antun Miletić, *Koncentracioni logor Jasenovac: 1941–1945.: dokumenta*, III, (Beograd: Narodna knjiga, Jasenovac: JUSP Jasenovac, 1987); Antun Miletić, *Koncentracioni logor Jasenovac: 1941–1945*, IV, (Jagodina: Gambit, 2007).

шавања у том строго изолованом и злочинном омеђеном простору, у књизи заправо добијамо дисперзију слика, умножавање и немогућност јасног сагледавања. Такође, слабом критиком извора, аутор често не поставља питање да ли је сведок могао да зна то што тврди, већ само преноси његова сазнања која су очигледно и често површна, утемељена на причама других или сведок просто није присуствовао догађајима које описује. Примера ради, аутор преноси сведочења мушкарца о стању у женском логору или о политичким догађајима у Загребу а сведок има изузетно ограничено кретање, забрану приступа женском логору и његово знање о политичким приликама у Загребу је крајње минимално, на граници безвредног (219–220; 387–401).

Тако долазимо до једног од главних проблема ове студије. Аутор је самим одабиром ових верних сведочења већ извршио сондирање, извесно сужавање слике, али када из тога треба убрати плодове тј. извршити синтезу и донети тако потребне закључке и мишљења, они изостају. Он нам радо преноси закључке и мишљења логораша (која су често погрешна и нетачна због самог положаја у којем су се налазили), али своја сумарна виђења приметно избегава, остављајући читаоцу да сам закључује или да претпоставља да се аутор слаже са закључцима које износе логораша. Да ствар буде гора, аутор, када се и одлучује на закључке, они су често погрешни, пристрасни или се просто удаљавају од теме која се разматра. Ево неких примера: утицају Немаца на вршење злочина усташа и њиховој улози у логорском комплексу дат је превелики значај, чиме аутор подржава стари СУБНОР-ов наратив о Немцима (мозговима) руководиоцима злочина и усташама (послушницима), њиховим извршиоцима (61–73). Пристрасни закључци су приметни код разматрања држања Јевреја у логору, наглашавајући како нису били протекционистички настројени ка члановима своје заједнице, као да би се могло замерати постојање заштитничке праксе међу угроженим групама унутар логора смрти (105–130)!? Поглавље 35 „Маљ и кама“ представља извесну анализу ова два оружја која су усташе користиле за убијање логораша. Аутор тврди да су оба произашла из усташке традиције, што бисмо, кад је кама у питању, могли и прихватити (од симбола усташког покрета били су и међусобно укрштени кама, пиштољ и ручна граната, са уздигнутим крстом изнад њих). Креће се у детаљније појашњавање маља као предмета и његове практичне употребе у свакодневном животу, па иде до тога како је такав предмет могао постати средство за убијање људи? Два су одговора: случајност

и традиција. Овде је традиција схваћена у правом смислу те речи, па се тако одлази у етнографске воде, где се разматра колико је у појединим крајевима био заступљен обичај убијања старих и за рад немоћних људи, до изношења претпоставки како се и у ком тренутку неком од усташа појавила идеја да ово оруђе може постати и оружје (333–337). Према свему, на питање зашто бројни закључци у овој монографији изостају, одговор би требало тражити у непрекидној политизацији ове теме, чије је подгревање са пламеника шест југословенских бакљи данас спуштено на три огња који се ложе у Србији, Хрватској и Босни и Херцеговини.

Овом методологијом ускраћени смо и за све оно што сведоци нису видели, сведочили и записивали, па су тако аутору промакли важни сегменти логорске прошлости. Простор логора III (Циглана) пре доласка усташа припадао је локалном индустријалцу Бачићу. О том периоду, аутор даје само један мали пасус (82), тако немамо јасно представљену конверзију вароши Јасеновац са Бачићевим индустријским предграђем у логор Јасеновац са индустријским предграђем као његовим центром. Овде се може упутити и критика на мапе и скице које аутор даје на почетку књиге. Оне нам не дају увид у развој самог логора III, који је у односу на Бачићев индустријски комплекс из 1941. године доживео бројне измене. Од градње насипа и великог логорског зида до подизања великих грађевинских објеката (попут електричне централе, велике логорске осматрачнице и др.). Ти радови су били важан део логорског живота, а стални развој логорских постројења и ширење смештајних/складишних капацитета указује на постојање дугорочних планова управљања логором. Ауторово половично кориштење *Дневника Диане Будисављевић* се може објаснити чињеницом да се њена акција спашавање деце слабо помиње у мемоарима преживелих логораша.⁷ Овај важан извор за историју логора током лета 1942. настао је одмах после завршетка рата и веома је ретко сведочење неког цивилног (неутралног) лица које је имало увида у многа логорска дешавања и страхоте. Употреба овог извора (доступног од 2003. године) остаје на једном површном нивоу, у виду цитирања одређених делова, па се тако не закључује да је поред размена логораша за усташке и немачке војнике или ретких амнестија, ово спашавање деце такође било светла тачка у мучној историји логора. Кроз њега се може јасније сагледати и уло-

7 *Dnevnik Diane Budisavljević*, prir. Josip Kolanović, (Zagreb: HDA, 2003).

га Немаца на простору јасеновачког логора, као и држање католичке популације према логорисаном становништву (деци).

Ауторово „робовање“ мемоаристици видно је и у кориштењу других (нелогорашких) сведочења. Примера ради, код приказивања логора у Сиску, месту где је умрло око две хиљаде деце, аутор се одлучује да пренесе велики пасус (563) из мемоара генерала Хорстенауа (Glaise von Horstenau),⁸ који је провео једног дана свега неколико сати у том логору. Његови утисци пуни згражања не доносе нам ни приближну слику логора Сисак, а аутор је простим цитирањем ових познатих мемоара избегао извођење закључака, па читаоцу остаје да их преузме од давно преминулог генерала Вермахта. Овакав приступ, уопштено говорећи, значајно оптерећује читаоца, који мора да подноси превелику количину цитираног текста, који је често испуњен разним контрадикцијама. Голдштајн тако често ствара са једне стране какофонију, док са друге стране дозвољава настапак поједностављених слика логорске прошлости које цртају један или два сведочанства. Тако створеним колажом аутор не би требало да буде задовољан.

Приметан је и недостатак компарација концентрационог логора Јасеновац са нацистичким логорима. Када их аутор и даје, већином остају на нивоу опаски, попут оних да је заједничка ствар логораша Аушвица и Јасеновца била репа, која је често служена као оброк. Питање би гласило: колико је још заједничких ствари повезивало ове људе? У другој опасци, јасеновачки логораш Ервин Милер (Erwin Miller) има сличан закључак као и Примо Леви (Primo Levi): таман упознаш заточеника а он је већ за који дан мртав. Потом аутор наводи како је израчунато да је у Левијевом блоку у Аушвицу логораш опстајао око 30 дана (275–277). Голдштајн не поставља питање колики је био просек задржавања логораша у Милеровој бараци?! Које су сличности а које разлике у опхођењу и поступцима усташа и припадника СС-а у Аушвицу? Може ли се профилисање логорских чувара сводити на раван корупције и криминала или ту постоје неки заједнички, можда дубљи слојеви?

Још једна ствар коју треба замерити овом издању: није примерено код овакве теме, пуне контраверзи, непознаница и опречних тврдњи, научни апарат приказати на последњим страницама књиге. Тако је упорнији читалац осуђен на константно „превртање“ мо-

8 Edmund Glaise von Horstenau, *Između Hitlera i Pavelića: memoari kontraverznog generala*, (Beograd: Nolit, 2007).

нографије. Колико је издавач отежао читаоцу проверу садржаја фуснота тј. проналажења додатне литературе, толико је учинио и аутор њиховим ретким постављањем. Ово би се могло опростити да овај технички проблем не резултује заиста обимним фуснотама, које често садрже по више од десет одредница, што чини готово немогућом проверу ауторових извора. Примера ради, кад аутор износи биланс спашене и умрле деце у акцији Диане Будисављевић (564, фуснота 169), то може привући пажњу, будући да су игре бројки данас један од главних јасеновачких наратива. Кад погледате на шта се реферирао аутор кад је одлучио понудити цифре, чека вас: једна лексикографска одредница, две одреднице за новине, три за документа, четири мемоарска дела и осам монографија. Просто је из текста видљиво да се аутор тим питањем није нарочито бавио, што је мањи проблем од тога што се тешко може утврдити од кога је закључну цифру (резултат рада акције) преузео или је самостално математички закључивао! Наводи: „На крају је од 7000 деце која су извучена из јасеновачког комплекса спашено њих око 3000 до 3500, а остала су помрла“. Овакав збир, који значајно умањује број спашене деце, аутор не износи у својој (такође наведеној) књизи *Загреб 1941–1945*,⁹ нити га износе други аутори наведени у фусноти.¹⁰ Процене о већем броју спашене и преживеле деце у овој акцији дају и други аутори који су ову тему обрађивали.¹¹ Ако је неко питање оковало проучавање јасеновачког логора, онда је то свакако питање бројки. Из тог разлога, свако изношење цифара треба бити опрезно и што је могуће јасније документовано.

9 Као број спашене деце наводи се 12.000, од тога само у Загребу смештено 6.403 детета, од чега је умрло 716. Ivo Goldstein, *Zagreb 1941–1945*, 267–268.

10 Број спашених Лукић процењује на 12.000, а број умрлих на 3.254. Dragoje Lukić, *Rat i djeca Kozare*, (Београд: Književne novine, 1990), 33–34. Број спашене деце Першен процењује на 13.000, од чега умрлих у Загребу 650–800. Mirko Peršen, *Ustaški logori*, (Zagreb: Globus, 1990), 277–278. Слично наводе и Narcisa Lenglel Krizman, *Zagreb u NOB*, (Zagreb: Globus, 1980) те Slava Ogrizović, *Zagreb se bori*, (Zagreb: Školska knjiga, 1977). У књизи о мучењима у логору Стара Градишка, Миховиловић у једној реченици помиње да је из тог логора спашено око 10.000 деце, од чега је преживело између 3000–3500. Đorđe Mihovilović, *Čelija smrti*, (Jasenovac: JUSP Jasenovac, 2013), 15.

11 Лукићеви ранији радови допуњени и заокружени у књизи: Dragoje Lukić, *Bili su samo deca: Jasenovac – grobnica 19.432 devojčice i dečaka*, I–II, (Laktaši: Grafomark, 2000); Nataša Mataušić, *Žene u logorima Nezavisne Države Hrvatske*, (Zagreb: Savez antifašističkih boraca i antifašista Republike Hrvatske, 2013); Gavro Burazor, *Humanitarna akcija Diana Budisavljević 1941–1945*, (Novi Sad: Prometej, 2013).

Поглавље „Жртве“, на самом крају књиге (743), носи једну несретну формулацију коју треба приметити. Иако сматрамо да аутор није имао намеру ниподаштавати жртве, просто треба скренути пажњу на могуће различите интерпретације написаног текста: „Па ипак, знам да су по броју биографија у односу на број убијених подзаступљени Срби и Роми. За то има више разлога – велики број Срба и Рома (али и Жидова) никад није ушао у логор, већ су убијени одмах при доласку. Стога о њихову боравку у јасеновачком логорском комплексу нема никаква спомена, јер га и не може бити, па онда нема ништа што би се могло ставити у биографију. Осим тога Срби и Роми великим су дијелом били сељаци, или обични људи, до чим је један број Жидова и Хрвата имао богатије биографије које су се овдије могле представити“ (подвукао Г. Б.). Настојећи да избегнем дубљу анализу овог пасуса, навешћу само неколико примедби. Прво, зашто аутор просто није навео да ће се осврнути на низ познатих биографија које су му се учиниле интересантне и проблема не би било?! Овако смо добили извесно раздвајање жртава на оне које су *ушле* и оне које *нису*, као и на оне са *богатим* и *сиромашним* животописом. Зар се за проучавање историје Собибора или Аушвица раздвајају биографије оних који су одмах ишли у гасне коморе од оних који су радили до смрти? Друго, пре ће бити да биографије сељака нису много истраживане, а можда аутору и личе једна на другу, док су биографије познатијих људи (интелектуалца, лекара, комуниста) доступне и до сада објављиване па је њихово навођење знатно олакшавало посао. Треће, уочени дисбаланс биографија (које се иначе дају у целој књизи) требало је исправити, те остаје питање зашто аутор, кад је то сам приметио, није и урадио? Није ли аутор, ураћањем у мемоарску грађу, своје интересовање померио са свих жртава на оне које се помињу у сведочењима?

Била би велика погрешка не истаћи да је Голдштајнова књига донела ипак и бројна сазнања. Нарочито у деловима у којима се аутор служио архивском грађом и другим изворима како би приказао биографије и личности јасеновачких комаданата и егзекутора. За многе од њих по први пут се износе важни подаци, а верујем да је имена неких злочинаца Голдштајн први пут са доказима и открио. Значајно је проширио биографије логорских комаданата: Љубе Милоша, Ивице Бркљачића, Анте Врбана, Мирослава Филиповића Мајсторовића, Ивице Матковића и Марка Павловића, као и биографију њима надређеног Вјекослава Лубурића Макса. Осветљени су ликови егзе-

кутора попут: Николе Гагре, Јосипа Матаије (Матаја), Драге Гашпаровића Бонза, Драгутина Пудића Парализе, Алаге Ђулкића (Зулкића) и многих других. Приметно је и ауторово одлично познавање јеврејске заједнице, њених елита и њиховог страдања у логору и током рата. Када се одлучи да укрсти неколико мемоарских сведочења о одређеном логорском догађају, добија се прилично уверљива слика која се успешно може уклапати у непопуњени јасеновачки мозаик. Поглавље о улози католичке цркве, односно надбискупа Степинца, треба посебно истаћи јер представља једну вредну анализу. На тих четрдесетак страна (664–706) заблистало је критичко перо историчара, а аутор одлучно изнео своје закључке и мишљења. Успешно је представио комплексност Степинчевог положаја као челника католичке цркве у НДХ. Срж проблема видео је у његовој сагласности са ставовима Ватикана, да се између зараћених идеологија комунизам таргетира као непријатељ хришћанства, протежирајући на тај начин расизам, који градећи нову Европу омогућава опстанак и НДХ. Непромењивост овог погледа, према Голдштајновом закључку, упркос јасној перцепцији последица које је спровођење усташке идеологије носило, чини једну од главних карактеристика држања надбискупа Степинца и католичке цркве током али и након рата. Садржај овог поглавља заузеће незаобилазно место у расправама о овом питању, које се воде данас а које нас засигурно чекају и у будућности.

На крају, треба рећи да је ово друга монографија о Јасеновцу. Можда као таква и није могла постати књига која ће у себе сажети стотине других, студија чији ће садржај бити довољан да сваком просечном читаоцу да одговоре на нека основна питања а науци пружи фундаментална знања на која ће се стабилно и сигурно моћи дограђивати нове спознаје о страдању људи у овом логору. Очигледно, улога концентрационог логора Јасеновац, као места сећања, још ће неко време изазивати контроверзе, али ако је веровати Антонију Д. Смитју (Anthony D. Smith),¹² идеологија национализма, која даје истрајну моћ националним идентитетима широм света, може бити амбивалентна те доносити и опасност и наду. Надајмо се да ће нам донети трећу јасеновачку монографију.

12 Antoni D. Smit, *Nacionalni identitet*, (Beograd: XX vek, 2010).

Резиме

Голдштајнов методолошки приступ теми концентрационог логора Јасеновац, уз велика очекивања научне и шире јавности, донео је бројне мањкавости које су резултирале изостанком једне свеобухватне синтезе о овом логору. Тако је велики број фундаменталних питања остао и даље отворен, док су на поједина понуђени аргументовани одговори. Као главни недостатци означени су велика употреба и слаба критика мемоарске грађе, недовољна примена компарације и недостатак конкретних закључака. Вредност студије концентрисана је у биографским подацима, како жртва тако и починитеља злочина, уз постојање одређеног дисбаланса међу животописима жртва а огледан је у мањем броју српских и ромских логорашких биографија. Приметан је темељан приступ и промишљање код приказивања улоге надбискупа Алојзија Степинца током трајања рата.

Sources and Literature

- *Dnevnik Diane Budisavljević*, priredio Josip Kolanović. Zagreb: HDA. 2003.
- Glaise von Horstenau, Endmund. *Između Hitlera i Pavelića: memoari kontraverznog generala*. Beograd: Nolit, 2007.
- Miletić, Antun. *Koncentracioni logor Jasenovac: 1941–1945.: dokumenta*, II. Beograd: Narodna knjiga, Jasenovac: JUSP Jasenovac, 1986.
- Miletić, Antun. *Koncentracioni logor Jasenovac: 1941–1945.: dokumenta*, III. Beograd: Narodna knjiga, Jasenovac: JUSP Jasenovac, 1987.
- Miletić, Antun. *Koncentracioni logor Jasenovac: 1941–1945*, IV. Jagodina: Gambit. 2007.
- Burazor, Gavro. *Humanitarna akcija Diana Budisavljević 1941–1945*. Novi Sad: Prometej. 2013.
- Vukić, Igor. *Radni logor Jasenovac*. Zagreb: Naklada Pavličić, 2018.
- Goldstein, Ivo. *Bizant na Jadranu*. Zagreb: Zavod za hrvatsku povijest, 1992.
- Goldstein, Ivo. *Hrvatski rani srednji vijek*. Zagreb: Novi Liber, 1995.
- Goldstein, Ivo. *Hrvatska povijest*. Zagreb: Novi Liber, 2003.
- Goldstein, Ivo. *Hrvatska 1918–2008*. Zagreb: Novi Liber, 2008.
- Goldstein, Ivo. *Dvadeset godina samostalne Hrvatske*, Zagreb: Novi Liber, 2010.
- Goldstein, Ivo. *Zagreb 1941–1945*. Zagreb: Novi Liber, 2011.
- Goldstein, Ivo. *Kontraverze hrvatske povijesti 20. stoljeća*. Zagreb: Profil knjiga, 2019.
- Goldstein, Slavko, Ivo Goldstein. *Holokaust u Zagrebu*. Zagreb: Novi Liber, 2001.

- Goldstein, Slavko, Ivo Goldstein. *Jasenovac i Bleiburg nisu isto*. Zagreb: Novi Liber, 2011.
- Goldstein, Slavko, Ivo Goldstein. *Tito*. Zagreb: Profil, 2015.
- Goldstein, Slavko, Ivo Goldstein. *Jasenovac: tragika, mitomanija, istina*. Zatrešić: Faktura, 2016.
- Horvat, Vladimir, Igor Vukić, Stipo Pilić, Blanka Matković. *Jasenovački logori: Istraživanja*. Zagreb: Društvo za istraživanje trostrukog logora Jasenovac, 2015.
- *Jasenovac: manipulacije, konverze i povijesni revizionizam*, zbornik radova, ur. Adriana Benčić, Stipe Odak, Danijela Lučić. Jasenovac: JUSP Jasenovac, 2018.
- Jevtić, Atanasije. *Velikomučenički Jasenovac*. Beograd: b. i., 2016. (cyrillic)
- Jurčević, Josip. *Nastanak jasenovačkog mita: problemi proučavanja žrtava Drugog svjetskog rata na području Hrvatske*. Zagreb: Hrvatski studiji Sveučilišta, 2005.
- Karge, Hajke. *Sećanje u kamenu – okamenjeno sećanje*. Beograd: XX vek, 2014.
- Kućan, Maja. „Jedinomoje i ostali!“ *Pisma iz logora*. Jasenovac: JUSP Jasenovac, 2010.
- Kućan, Maja. „I zidovi imaju uši!“ *Pisma zatočenika logora Jasenovac i Stara Gradiška*. Jasenovac: JUSP Jasenovac, 2014.
- Lengel Krizman, Narcisa. *Zagreb u NOB*. Zagreb: Globus, 1980.
- Lukić, Dragoje. *Rat i djeca Kozare*. Beograd: Književne novine, 1990.
- Lukić, Dragoje. *Bili su samo deca: Jasenovac – grobnica 19.432 devojčice i dečaka*, I-II. Laktaši: Grafomark, 2000.
- Mataušić, Nataša. *Jasenovac 1941–1945.: logor smrti i radni logor*. Zagreb: JUSP Jasenovac. 2003.
- Mataušić, Nataša. *Koncentracioni logor Jasenovac: Fotomonografija*. Jasenovac: JUSP Jasenovac, 2008.
- Mataušić, Nataša. *Žene u logorima Nezavisne Države Hrvatske*. Zagreb: Savez antifašističkih boraca i antifašista Republike Hrvatske, 2013.
- Mirković, Jovan. *Objavljeni izvori i literatura o jasenovačkim logorima*. Laktaši: Grafomark, 2000.
- Mihovilović, Đorđe. *Ćelija smrti*. Jasenovac: JUSP Jasenovac, 2013.
- Mihovilović, Đorđe. *Jasenovac 1945–1947. Fotomonografija*. Jasenovac: JUSP Jasenovac, 2016.
- Mihovilović, Đorđe. *Željezničari u koncentracijskom logoru Jasenovac*, I. Jasenovac: JUSP Jasenovac, 2017.
- Mihovilović, Đorđe. *Željezničari u koncentracijskom logoru Jasenovac*, II. Jasenovac: JUSP Jasenovac, 2018.
- Motl, Dejan, Đorđe Mihovilović. *Zaboravljeni*. Donja Gradina: JUSP Donja Gradina, 2015.
- Ogrizović, Slava. *Zagreb se bori*. Zagreb: Školska knjiga, 1977.

- Pečarić, Josip, Stjepan Razum. *Razotkrivena jasenovačka laž*. Zagreb: Društvo za istraživanje trostrukog logora Jasenovac, 2018.
- Peršen, Mirko. *Ustaški logori*. Zagreb: Globus, 1990.
- Smit, Antoni D. *Nacionalni identitet*. Beograd: Biblioteka XX vek, 2010.
- Živanović, Srboljub. *Jasenovac: odabrani radovi, članci, intervjui, govori i diskusije*. Beograd: Pešić i sinovi, 2012. (cyrillic)
- Živanović, Srboljub. *Hrvatski genocid protiv Srba, Jevreja i Roma*. Beograd: Pešić i sinovi, 2018. (cyrillic)
- Živković, Biljana. *Jasenovac Kozara Jadovno*. Beograd: Institut za istraživanje srpskih stradanja u 20. veku, 2016. (cyrillic)